

Slottekst Transcendentie

1

Petra Bolhuis
Maieutiek 2021

Inleiding

Jaspers is in Nederland weinig bekend als filosoof. Waar zijn naam opduikt is dat vooral als leermeester en vriend van Hannah Arendt. Maar in zijn opvatting m.b.t. de existentie zit een aanzet tot het nadenken over onze menselijke existentie waar we mijns inziens momenteel behoefte aan hebben. Wat Jaspers doet is ruimte terugwinnen die de continentale filosofie dreigt kwijt te raken. Door de invloed van het existentialisme van o.a. Sartre, gecombineerd met een wending naar de materiele voorwaarden van ons bestaan werd het pad geëffend voor een proces waarin afscheid werd genomen van verhalen die waren gaan knellen en de traditie en hiërarchie die deze in stand hielden. Deze beweging maakte dat het dapper was om de inherente zinloosheid van het bestaan onder ogen te zien. Nihilisme en cynisme vormden de grondslag van de houding van moderne mensen die wilden tonen dat ze niet naïef waren. Iets wat Sloterdijk schitterend beschrijft in zijn *Kritiek van de cynische rede*¹.

Het probleem dat deze zelfopvatting met zich meebrengt wordt pas na verloop van tijd zichtbaar. Immers voor iedereen lag het doel van de menselijke inspanning nog een tijdlang in het ontmaskeren van de traditie en de hiërarchie. Maar wanneer dat is gelukt blijft er een leegte achter. Het eerst geformuleerd door Foucault, die tegen Sartre inbrengt dat, als het je lukt om alle lagen die opvoeding, traditie en hiërarchie hebben aangebracht te 'nieten', dat er dan niet een vrij en autonoom individu overblijft maar een leegte, een niets. Wij zijn een geproduceerd subject volgens Foucault en wat wij vrijheid noemen komt daarbinnen tot stand.

Daarnaast ontstaat na verloop van tijd binnen het materialisme een verhaal over ons mensen als gedetermineerde onderdelen van de natuur: de wending van Descartes naar Spinoza in de laatste decennia is daar een signaal van. Wat dan op het spel staat is de menselijke vrijheid en verantwoordelijkheid. Kant beschrijft al dat wij de vrijheid van de mens niet kunnen funderen met onze kennisinhoud, maar dat we die wel ervaren. Deze antinomie, zoals hij dat noemt, komt steeds weer aan de orde als het gaat over de positie van de mens in de wereld. De debatten over het wel of niet bestaan van de vrije wil die in de menswetenschappen en de neurofysica gevoerd worden laten zien dat dit consequenties heeft voor onze zelfervaring.

Jaspers is een existentialist die recht wil doen aan de ervaring van mensen en daar begint zijn overdenking dan ook. Daarbij wil hij geen enkele ervaring uitsluiten, dus ook niet die van mystieke- of religieuze aard. De filosofie die, zoals Hadot schrijft, zo lang dienstmaagd is geweest van de theologie, heeft daar in de 20ste eeuw veelal moeite mee. Er is zeker na Sartre en Marx het idee dat ervaringen van dien aard een teken zijn van gebrek aan denkkraft of gebrek aan durf. Marx zegt letterlijk;

---

¹ Sloterdijk 2013

“Het fundament van de irreligieuze kritiek is: de mens maakt de religie, de religie maakt niet de mens. En wel is de religie het zelfbewustzijn en het zelfgevoel van de mens, die zichzelf óf nog niet gevonden heeft óf alweer verloren. Maar de mens, dat is de wereld van de mens, staat, maatschappij. (...) De religie is de zucht van de in benaauwenis verkerende creatuur, het gemoed van een harteloze wereld, zoals zij de geest van de geestloze toestanden is. Zij is de opium van het volk “²

Nietzsche en Sartre verklaren beiden dat God dood is. In tegenstelling tot wat vaak beweerd wordt zien zij dat overigens wel als problematisch. Zij vragen zich beiden af hoe mensen nu aan zin en moraal moeten komen. De continentale filosofie staat in een traditie waarin moraal en betekenisverlening afhankelijk zijn van een binding aan iets dat van buitenaf de mens de inhoud daarvan aanreikt.

Tegenover mensen die op de een of andere manier teruggaan naar, of vasthouden aan, een religieus dogmatisme, staan anderen die in de materie zelf op zoek gaan naar moraal en zin. Jaspers vindt dat wetenschappelijk bijgeloof en zoekt een middenweg waarin ruimte blijft voor alle ervaringen, maar deze ervaringen kunnen noch door materialistisch bewijs, noch door theologische dogmatiek worden gefundeerd.

In dit slotbetooog volg ik de tekst van Waanders en ga eerst in op de lijn van denken in de continentale filosofie die Jaspers gevormd heeft. Daarna zal ik zijn positie beschrijven met zijn kenmerkende 3 begrippen; wereldoriëntatie, existentieverheldering en metafysica. Daarna zal ik het schipbreuk lijden en de chiffren -die in het laatste hoofdstuk van het boek '*Sporen van transcendentie*' aan de orde komen- bespreken en de laatste paragraaf zal afsluiten met een toevoeging vanuit recente gedachten over transcendentie.

Kant, Kierkegaard, Nietzsche, Sartre

Kant

Deze lijn in de canon is de lijn die Jaspers denken vormgeeft. Kant heeft de filosofie veel nieuw denken opgeleverd. Hij is van eenzelfde betekenis als Plato in de canon van de westerse filosofie. Dat wil zeggen dat moderne filosofie altijd op de één of andere manier verbonden is met wat Kant heeft achtergelaten.

Belangrijkste noties van Kant voor het begrijpen van Jaspers;

1. Er is een verschil tussen de wereld op-en-voor zichzelf en de wereld zoals wij mensen die kunnen kennen.
2. De fenomenale wereld die we kennen door middel van de categorieën is iets anders dan de noumenale wereld die buiten ons begripsvermogen ligt.
3. Er zijn a-priori synthetische oordelen mogelijk. Zo zijn de categorieën causaliteit en ruimte er voordat we gaan waarnemen wat er aan verschijnselen is.
4. Schoonheid en moraliteit is er qua inhoud niet a-priori. We hebben ervaringen nodig om er iets van te kunnen zeggen. Toch meent Kant dat er ook voor schoonheid of goedheid een a-priori

---

² Uit: Kritiek op Hegels Rechtsfilosofie.1843

moet zijn. Immers het gegeven dat wij mensen erover in debat gaan geeft aan dat er ideeën over zijn en we kunnen goede smaak ontwikkelen en elkaar overtuigen.

5. Kant ziet de mens als én vrij en verantwoordelijk én als causaal veroorzaakt. Dat is voor hem een antinomie. Volgens de fenomenale wereld is er causaliteit, volgens onze ervaring vrijheid. Dat laatste zal dan wel uit de noumenale wereld komen veronderstelt Kant en daarmee kan het niet door onze categorieën worden waargenomen.

Jaspers sluit aan bij het denken van Kant, maar de tussenstap naar het existentialisme is nodig om hem te kunnen plaatsen.

Existentialisme

Er zit een lange tijd tussen Kant en het existentialisme. Dat heeft alles te maken met de geschiedenis die na Kant vooral gestalte geeft aan het werkelijk in de wereld brengen van gelijkheid, opleiding en opvoeding. Daarmee maakt West-Europa een ongekend bloei door en neemt de gelijkheid ook daadwerkelijk toe. Veel mensen zijn vooral bezig met het werken aan die vooruitgang. Slechts een enkeling heeft al vroeg kritiek op deze, voornamelijk op welvaart en nut gerichte, oriëntatie. Voor de meeste mensen is de voortuitgang van een dergelijke impact dat het goede en het nuttige onlosmakelijk met elkaar verbonden blijven. We zien dat nog terug in een nu onvoorstelbaar geworden vorm van koloniaal denken; daarbij konden uitbuiting en een totaal gebrek aan oog voor de bestaande cultuur hand in hand gaan met de gedachte dat het westen welvaart, democratie en scholing kwam brengen als een exotische variant van de verlichting. Dat nuttigheid, efficiëntie aan de ene kant en het goede en betekenisvolle aan de andere kant niet automatisch hand in hand gaan, wordt pas een breed gedragen kritiek na twee wereldoorlogen.

Ondertussen heeft vooral het idee dat alle mensen kunnen denken als ze maar leren om hun verstand te gebruiken, een enorm concreet effect op de werkelijkheid. Mensen gaan zich bezighouden met een rationele, effectieve wijze van omgaan met de wereld om hen heen en ook met zichzelf. Ondanks dat er ook in filosofische zin veel interessants gebeurt in de tussenliggende tijd pakken wij, met Waanders, de draad weer op bij het existentialisme van Kierkegaard, Nietzsche en Sartre.

Wanneer mensen inzicht krijgen in de effectiviteit van handelen en daarin concreet welvarender worden raken achterliggende morele en betekenisverlenende concepten op de achtergrond. Lijden is niet langer iets waarmee mensen om moeten leren gaan, het moet worden opgelost. Ook vandaag de dag zien we deze lijn nog. Denk bijvoorbeeld aan reclames die geld vragen voor het opheffen van lijden of het nu in andere werelddelen is of aan ziektes in Nederland.

Wanneer mensen na twee wereldoorlogen geconfronteerd worden met de discrepantie tussen voortuitgang in kennis en techniek aan de ene kant en het goede leven aan de andere, ontstaat er een nieuwe behoefte aan moraal. Daarin is er enerzijds het Anglo-Amerikaanse denken waarin de moraliteit van oudsher thuishoorde bij de religies in de privésfeer (*bottom up*) en de techniek gezien wordt als waarde vrije verbetering van de *condition humaine* op basis van vrije keuzes door autonome mensen. Daar is dus niet zoals op het continent een spanning tussen religie en wetenschap. Het continentale denken is daarentegen bezig met moraal als een van oudsher door opvoeding en onderwijs (*top-down*) aangebrachte vooruitgang. (*Bildung*)

Kierkegaard ziet zichzelf al in het begin van de 19de eeuw in zijn existentie geconfronteerd met de kloof tussen de wereld van de (kennis van de) materialiteit en innerlijke ervaring van ethiek. Hij kiest als oplossing de sprong in het irrationele; de overgave aan Christus. Een sprong in het geloof willen

de meeste westerse filosofen niet, omdat dat ruimte laat voor concepten over goed en kwaad die controleerbaar of mededeelbaar zijn. Er is behoefte aan moraal en betekenisverleningen die democratisch zijn en recht doen aan de rationaliteit. Bij Kant lijkt dat geslaagd te zijn, maar pogingen om deze Kantiaanse positie te vernieuwen mislukken. Met name de ervaring dat moraal, ethiek en betekenisverlening wijzigen door de eeuwen heen vormt een onoverkomelijk bezwaar tegen een eenduidige moraal.

Nietzsche trekt de tegenovergestelde conclusie van Kierkegaard en zegt dat moderne mensen met deze onzekerheid moeten leren leven, want God is dood en wij zijn Zijn moordenaars. Dus nu zijn wij mensen aan onszelf overgeleverd. Van deze opvatting nemen veel mensen pas kennis na de twee wereldoorlogen. Zoals Nietzsche zelf al aangaf was hij zijn tijd ver vooruit, maar een paar decennia na de tweede wereldoorlog krijgt zijn denken grote invloed op de continentale filosofie. Nietzsche beschrijft hoe in retrospectief het goede gedefinieerd wordt door de sterken en machtigen uit de geschiedenis. Dat we nu een cultuur hebben waarin de zachtmoedigheid en de naastenliefde als het goede wordt beschouwd ziet Nietzsche als een strategische 'macht van de zwakken'. Maar diezelfde Nietzsche beschrijft ook hoe wij om kunnen en zullen leren gaan met een wereld die betekenis krijgt door wat wij mensen ervan maken. Termen als *Übermensch* en 'eeuwige wederkeer' beschrijven deze nieuwe mens die zijn eigen wereld moet vormen. De vraag is na Nietzsche vooral hoe deze nieuwe mens zijn werkelijkheid moet vormgeven en hoe hij zijn al dan niet vrijwillig verworven vrijheid na Gods dood invulling moet geven.

Sartre en de Franse existentialisten doen een poging om deze problemen het hoofd te bieden. De uitkomsten zijn dramatisch van toonzetting; Sartre beschrijft de nieuwe positie van de mens als geworpen in vrijheid. Hij besluit dat we iedereen moeten nieten om onze vrijheid gestalte te geven en de volle verantwoordelijkheid voor onze existentie te kunnen dragen. De hel dat zijn volgens hem de anderen die de vrijheid steeds bedreigen. Camus zegt in *Sisyphus* dat de eerste vraag moet zijn 'Waarom geen zelfmoord?'.

De Beauvoir is de enige die ruimte laat voor een leven waarbij aandacht voor anderen ertoe doet. Zij erkent dat mensen, behalve op de eigen vrijheid, ook gericht zijn op de vrijheid van anderen. Hier blijft een restje Kant overeind.

Dat deze existentialisten de vrijheid zo zwaar aanzetten heeft ook te maken met de tijd waarin zij schrijven. Veel denkers zijn bezig met grondslagen en grenzen. Filosofie gaat aan het begin van de twintigste eeuw over de (on)mogelijkheid om tot kennis te komen en over de (on)mogelijkheid van een zinvol bestaan. De herijking van een naoorlogse existentie begint met het ervaren van een bijna ondragelijk gewicht van volle verantwoordelijkheid voor de eigen existentie. In de jaren daarna verandert dit, ook onder invloed van maatschappelijke en economische omstandigheden, in een optimisme over een maakbare samenleving waarin de lichtheid van een bestaan los van rolpatronen, traditie en hiërarchie de boventoon voert.

Jaspers Binnen de filosofie blijven de thema's van Kant -wat kan ik kennen, wat moet ik doen en wat mag ik hopen- aan de orde. Maar nu zijn dit thema's voor alle, ondertussen gelijker geworden en beter geschoolde westerse mensen. De Verlichting is succesvol. De sociale en economische groei zet door, maar juist dankzij deze verworvenheden is er opnieuw ruimte voor de vraag naar de existentie. Het denken van Jaspers, als deel van een zoektocht van moderne mensen naar de grond van hun bestaan en de filosofie als georganiseerde reflectie daarop, is vandaag de dag weer actueel, wellicht meer actueel dan toen Jaspers het schreef. Jaspers onderscheidt 3 terreinen waarop onze existentie vaste grond onder de voeten zoekt en wil aan ieder gebied zijn eigen waarde toekennen.

Wereldoriëntatie

Wereldoriëntatie gaat over wat Kant zou noemen de kennis van het verstand. Wij mensen nemen de wereld op en voor zichzelf niet waar, maar wel de fenomenale wereld. Daarover kunnen wij kennis krijgen die in zeker zin objectief is. De kennis is objectief, in die zin dat alle mensen in staat zijn door de a-priori aanwezige categorieën een gedeelde werkelijkheid te bereiken. Daarin is dus kennisvermeerdering mogelijk. Daarnaast kan foute kennis (onwaarheid) gecorrigeerd worden.

In dit veld van onze existentie maken mensen in de geschiedenis grote stappen voorwaarts en lange tijd lijkt het dus ook wenselijk en mogelijk om alles op deze wijze te beschrijven. Maar, zoals Jaspers concludeert, kan dit gebied zichzelf niet uit de problemen helpen als het gaat om de vraag naar zin en betekenis. Wanneer het gaat om de onderste lagen van de piramide van Maslow lijken de existentiële behoeften van mensen genoeg op elkaar om geen vragen te stellen naar het waarom. De antwoorden zijn zelfevident. Maar juist wanneer onze -door de wetenschap gesystematiseerde kennis- greep biedt op de werkelijkheid, ontstaan er verschillen in opvattingen over de volgende stap die gezet moet worden in de vooruitgang. Dan blijkt dat er geen grond is waarop de redenen voor het één of het ander gefundeerd kunnen worden. 'Wat is het nut van het nut?' vraagt Arendt de utilitaristen. Juist die vraag kan dit domein niet zelf beantwoorden. Hier lijdt de wereldoriëntatie schipbreuk en wordt de weg ingezet naar de existentieverheldering.

Existentieverheldering

Existentieverheldering gaat over de vraag waar het Franse existentialisme ook mee worstelde. Hoe geven wij vorm aan onze vrijheid? Daarop zijn verschillende antwoorden mogelijk en in de existentieverheldering leidt de weg dan ook naar binnen. Dit zelfonderzoek kan de vorm aannemen van een subject-subject verhouding, maar kan ook een subject-object relatie impliceren. Existentieverheldering gericht op betekenis verlening, zelfkennis en het nadenken over de toekomst die ongewis is, kan ongemerkt overgaan in kennisvermeerdering van de mens over zichzelf als object. Kennisnemen van de werking van de darmen en de hersenen is, ook al gaat het over de mens, geen existentieverheldering maar wereldoriëntatie. Het gaat om kennis die, hoe nuttig ook, iets zegt over de materiele objecten of fenomenen die aan ons als soort zijn waar te nemen. Natuurlijk doet deze kennis iets met onze existentieverheldering, maar het valt er niet mee samen. Pas wanneer deze kennis van mensen over de mens deel wordt van een nadenken van mensen over zichzelf als Da-sein is het existentieverheldering. Kernthema daarbij is voor Jaspers het begrip vrijheid.

Waanders schrijft;

'Deze vrijheid nu is geen gegevenheid zoals dat met de empirische feitelijkheden het geval is; in die zin 'bestaat' zij (en dus ook het zelf-zijn) niet. Maar de existentie aanvaardt juist deze gang van het natuurlijke gebeuren niet en wenst zich niet neer te leggen bij het gegevene als zodanig. Door in zelfbepaling richting te kiezen in het eigen leven komt de mens tegen deze passieve houding in opstand (...) De mens kent zichzelf niet als vrij wezen binnen het denken, maar komt zijn eigen vrijheid slechts dankzij de existentiële ervaring op het spoor. "(63)

Deze existentie in vrijheid vindt bij Jaspers, anders dan bij Sartre, niet ondanks, maar dankzij medemensen plaats. In die is het denken van Jaspers meer verwant met 'het geproduceerde subject' van Foucault, dan met 'de hel dat zijn de anderen' van Sartre. Het 'worden wie je bent' van Nietzsche hoort ook bij deze vorm van existentieverheldering. Maar precies dáár, waar alle existentialisten de vrijheid plaatsen, zit ook de problematiek die de overgang naar de metafysica noodzakelijk maakt. Sartre wil vrijheid van alle anderen, Nietzsche wil de mensen laten worden wie ze zijn en ook bij Foucault is er de eigenheid die zich vormt bovenop of uit het geproduceerd subject. Waar komt die beweging vandaan? Waar ligt haar grond? Jaspers zoekt dat in een mens- en wereldomvattende transcendentie. Die metafysica dient zich vooral dan aan wanneer de existentieverheldering schipbreuk lijdt.

Metafysica

Waar Sartre het existentialisme neerzet als een humanisme zegt Jaspers existentialisme is metafysica. Bij Arendt, leerling van Jaspers, zien we deze twee vormen van existentialisme elkaar naderen; Arendt beschrijft de mensen in meervoud die zoeken naar het aan elkaar verschijnen in pluraliteit en nataliteit. Enerzijds is er een wereld waarin ruimte moet zijn voor vrijheid en gelijkheid om dat te doen. Anderzijds is er als kleinste constituerende eenheid van die gemeenschap het individu dat in overeenstemming moet leven met zichzelf.

Voor Jaspers die, anders dan Arendt en Sartre, geen politiek filosoof is, ligt de nadruk op de wijze waarop mensen die innerlijke eenheid kunnen ervaren die hij als vrijheid definieert. Het existentialisme erkent op allerlei wijzen dat er een conflict is tussen de innerlijke vrijheid en het bestaan zoals het is. Waar halen mensen de inspiratie vandaan halen om iets anders te willen dan dat wat is?

In eerste instantie zoeken mensen hun oriëntatie - ook in de wereld van het omvattende- in het formele denken. De transcendentie gaat dan over kennis van dat transcendente. Dat kan leiden tot materiele reductie en daarmee tot wetenschappelijk bijgeloof of tot religieuze dogma's. Uiteindelijk kan deze weg volgens Jaspers in de moderne filosofie, na Kierkegaard en Nietzsche niet meer standhouden. Dat is het moment waarop Jaspers 'chiffren' introduceert. Het interessante van Jaspers is dat hij ruimte laat om alle voorwerpelijkheid tot een chiffré te maken. Het zit dus niet in het ding, maar in de ervaring van degene die er een spoor van transcendentie in ervaart. Tegelijkertijd treedt met de ervaring ook werkelijk iets van buitenaf, of iets wat immanent aanwezig is, aan het licht dat er daarvoor niet was.

De manier waarop een chiffré haar geheimtaal spreekt is gericht aan de mogelijk existentie. Jaspers worstelt hier met de taal, dat komt omdat hij hier spreekt in taal gericht aan ons bewustzijn over iets waarvan hij zelf steeds aangeeft dat het niet het menselijk bewustzijn moet raken, maar onze existentie. Waar Jaspers ruimte voor zoekt is het gebied waarin wij boven onszelf en dat wat is uitreiken. Het is het moment dat bij Sartre maakt dat een individu alle anderen wil nieten om vrij te zijn. Waarom wil iemand volgens Nietzsche dat worden wat hij nog niet is en waar komt dat 'wat je bent' vandaan?

Jaspers vandaag de dag

We zien vandaag de dag, meer nog dan in de tijd dat Jaspers schreef, een wending naar de materie en de kennis in plaats van naar het transcendente. We kunnen nu technisch kijken in werkende breinen en het doorvorsen daarvan heeft ons mensen veel over onszelf geleerd. Het is echter opvallend dat ook degenen die het meeste weerzin uitspreken naar iedere vorm van transcendentie de stap maken naar een potentiële mens, die dat wat hij nu is zal overstijgen. Daarnaast beschrijven veel wetenschappers een wereld die in de toekomst beter zal zijn dan hij nu is. Waar is de bron van deze beweging? Dennett en Dawkins, Swaab, Lamme en Metzinger sluiten allemaal hun boeken, die gaan over hoe wij gevormd worden door ons brein, af met beschrijvingen hoe we betere breinen kunnen creëren door oefening en opvoeding. Zij noemen dit zelf vaak objectief beter. Maar op twee belangrijke punten doen ze precies wat Jaspers beschrijft; ten eerste gaat hun kennis zover buiten dat wat de werkelijke stand van kennis is op dit moment dat er sprake is van 'wetenschappelijk bijgeloof'. Daarvan zouden ze in de toekomst echter wel kunnen bewijzen dat het wel of niet zo is. (De waarheid van Galilei³) Belangrijker zijn de morele en ethische keuzes die bij elk van hen worden geponeerd. De vraag is waar deze hun grond vinden behalve in de existentiële ervaring dat zij deel uitmaken van wat mensen, specifiek deze unieke mensen in deze context, raakt in hun leven. (De waarheid van Bruno⁴)

Jaspers geeft aan dat wij leven in een wereld waarin juist het lijden van schipbreuk ons uitnodigt, of dwingt, om te zoeken naar chiffren. Het zoeken van vrijheid en het verwerven van eigenheid krijgt, zeker na de zwaarte die het had binnen het Franse existentialisme, een vorm van lichtheid. Vrijheid neemt in de twintigste en eenentwintigste eeuw ook de vorm aan van het doelgericht veranderen van het eigen leven en de wereld. Maar juist in die wending naar de wereld en de eigen vrijheid treedt de schipbreuk op. De maakbaarheid blijkt niet eindeloos; de existentie blijft zoeken naar betekenissen die verder reiken dan de vooruitgang. De vooruitgang zelf komt innerlijk onder spanning te staan wanneer klimaatproblemen en welvaartgroei op elkaar botsen. Een generatie die wilde zorgen dat hun kinderen het beter kregen dan zijzelf en daar hun existentieoriëntatie op baseerde, ziet nu een jonge generatie die meer existentiële vragen blijkt te hebben dan verwacht. We zijn als westerse mensen door deze en andere redenen aan het eind gekomen van een strategie van existentie oriëntatie door economische groei. Dat betekent dat het openstaan voor chiffren in onze existentie een nieuwe uitdaging vormt. Jaspers waarschuwt dat er altijd in de schipbreuk de neiging is om weg te vluchten óf naar wetenschap als bijgeloof óf naar dogmatisch denkende religie en traditie die zeggen dat ze weten wat er van ieder mens gevraagd wordt. Jaspers wil ruimte voor de ervaring van transcendentie die voor iedereen verschillend kan zijn. Hij geeft aan dat het chiffre-zijn niet van tevoren vast te leggen is. Een bewuste ervaring kan worden vastgelegd in een spoor, maar dat is een symbool en geen chiffre. Wij zoeken symbolen, chiffren raken ons.

Jaspers ziet de noodzaak van transcenderen en zoekt ruimte om het hierover met elkaar te hebben, zonder de vlucht naar wetenschap of religieus dogma. De existentie centraal stellen is dus de ervaring rechtdoen. Daar begint het mee. Dat geldt voor Jaspers vooreerst voor individuele ervaringen. Ook al is Jaspers geen politiek filosoof, hij heeft de ervaringen van zijn leven zo gelezen dat hij daarin ook de noodzaak vindt van een gemeenschap van mensen die elkaar tenminste de ruimte laten voor het hebben van subjectieve existentiële ervaringen. Hij waarschuwt daarom tegen populisme. De massa kan de ruimte voor de existentie sluiten. Uiteindelijk is zelfs het behoud van een gedeelde werkelijkheid afhankelijk van de ruimte voor de existentiële ervaring. Hij schrijft;

---

³ Waanders blz. 40

⁴ Waanders blz. 40

‘Wat klein en kwetsbaar ontkiemt, kan zich uitbreiden; wat nog zonder weerklank is kan die krijgen. Maar vooral; wat in de kleinste kringen leeft, kan de hoogste werkelijkheid van zijn tijd zijn en zich later als zodanig bewijzen.’⁵

Boeken

- Arendt, H. (2012). *Denken: Het leven van de geest (D. d. Schutten, & R. Peeters, Vert.)*. Zoetemeer: Klement/Pelckmans.
- Arendt, H. e. (1992). *Correspondence*. Harcourt Brace & Company.
- Dawkins, R. (1995). *Onze Zelfzuchtige Genen: Over Evolutie, agressie en eigenbelang (H. Scheepmaker, Vert) (2e druk)*. Amsterdam: Uitgeverij Contact.
- Dennett, D. C. (2017). *Van bacterie naar Bach en terug (vert.R van Kappel)*. Atlas Contact.
- Florestein, G. v. (2008) *Transpersoonlijke psychiatrie, realiteit in beweging*. Eeserveen: Akasha.
- Jaspers, K. (. (2013). *Kleine geschiedenis van de filosofie*. van Tilt.
- Jaspers, K. (. (2018). *Kleine leerschool van het filosofisch denken*. Utrecht: Bijleveld.
- Jaspers, K. (1956). *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte*. Frankfurt/Hamburg: Fischer Bücherei.
- Jaspers, K. (2011). *Socrates.Boeddha.Confucius.Jesus: De maatgevende mensen (3e druk)*. Utrecht: Bijleveld.
- Sloterdijk, P. (2013). *Kritiek van de Cynische Rede (T. Davids, Vert.)*. Amsterdam: Boom.
- Waanders, J. (2018). *Sporen van transcendentie, De filosofie van Karl Jaspers*. Oud-Turnhout en/ 's-Hertogenbos: Gompel & Svacina.
-
-

---

⁵ Jaspers 2018, blz. 167